

# POHLAVNÍ OSVĚTA VE SVĚTLE PŘÍRUČEK 19. STOLETÍ

Simona Pátková

*Ústav historických věd, Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice  
patkova.sim@gmail.com*

## ÚVOD

V PRŮBĚHU tzv. dlouhého 19. století se v českých zemích jen velice pomalu rozšiřovala mezi veřejností sexuální osvěta. Pedagogické spisy i časopisy zrcadlily výchovné trendy a ukazovaly, co tehdejší pedagogové považovali za vhodné pro děti a jejich výchovu. Vlivem osvětských reforem docházelo postupně ke zpravidlení docházky dětí do školy, vylepšení školního systému a zvyšování všeobecné vzdělanosti. Jaká byla ale povědomost o sexuální výchově? Kdo byl průkopníkem pohlavní osvěty?

Pedagogové, rodiče i církevních představitelé se snažili zanechat děti co nejdéle v „nevinné nevědomosti“, a dětem ani mládeži se zpravidla nedostávalo rozumného vysvětlování témat spojených se sexualitou. V průběhu 19. století vycházely jak odborné pedagogické knihy určené pro učitele, tak i výchovné příručky pro laické čtenáře – především rodiče, případně vychovatele či vychovatelky. Díky těmto příručkám se mezi rodiči postupně šířila osvěta nejen v otázkách výchovy dětí, hygieny a funkcí těla či péči o dítě v raném dětství. Mezi příručky patřily také tzv. domácí lékaře, které srozumitelným způsobem představovaly laickým čtenářům různé zdravotní problémy a léčebné postupy. Ve druhé polovině 19. století se již o určitých intimních tématech hovořilo o trochu otevřeněji, a to zejména díky překladům zahraničních děl. V dobových publikacích najdeme například zmínky o fyzickém dospívání, anatomii pohlavních orgánů či o pohlavních nemocech. Další témata, která bychom mohli spojit se sexuální výchovou,

zahrnovala například těhotenství a porod, problémy spojené s dospíváním („zhoubná neřest“ neboli onanie u mládeže, menstruace) či tělesnou hygienu.

## PRVNÍ NÁZNAKY SEXUÁLNÍ VÝCHOVY

První náznaky pohlavní osvěty jsou, jak dokládá bádání docenta Kamila Janíše (2006), patrné u filantropistů. Filantropismus je označení pro pedagogický směr založený koncem 18. století německým učitelem Johannem Bernardem Basedowem. Stoupenci filantropismu se domnívali, že vzdělání by mělo být v první řadě praktické a užitečné pro život. Prosažovali názorné vyučování, přírodní a technické vědy a také zapojení tělesné výchovy do výuky. Inspirací pro filantropisty byly zejména myšlenky osvícenského filozofa Jeana Jacquese Rousseaua o přirozené výchově. Filantropistický směr doporučoval vychovávat děti v souladu s přírodou a podporoval poznávání pomocí smyslů a názorných ukázek. Svým žákům ukazovali například pitvání březích zvířat nebo páření zvířat v přírodě. Basedow ve výuce používal různé obrázky, modely i ukázky přímo v přírodě a požadoval, aby se při výuce o lidském těle používala například kostra či ruka v lihu (Quick 1897, 218). Mezi hlavní zásadu filantropismu patřila přirozená, k životu prospěšná výchova spojená s myšlenkou přátelství a laskavosti. Mezi další stoupence filantropismu patřili například Johann Heinrich Pestalozzi, Ernst Christian Trapp, Christian Gotthilf Salzmann či Joachim Heinrich Campe (Štverák 1980).

## ČESKÉ PŘÍRUČKY A POHLAVNÍ OSVĚTA

Díla filantropistů i J. J. Rousseau se stala inspirací pro řadu dalších filozofů, lékařů a pedagogů. Podle Vladimíra Štveráka (1980) ovlivnil ze všech filantropistů české pedagogické myšlení nejvíce německý učitel Christian Gottlieb Salzmann. Jeho dílo *Vojtěch Krasil aneb Navedení k rozumnému vychování dětí* vyšlo česky roku 1837 v překladu univerzitního profesora Norberta Vaňka. Salzmann zde popsal výchovu vedenou zdravým rozumem a důvěrou mezi rodičem a dítětem. Otec synovi například radil s volbou partnerky, prvním emočním vzplanutím, manželstvím, těhotenstvím manželky i následnou výchovou dětí. Autor zde upozornil na důležitost rozmluvy rodičů a dětí a podporoval racionální osvětu v oblasti těhotenství a porodu: „*Byloť dobře, že moje manželka toto ponaučení dostala, neboť k ní docházelo množství mladých a starých žen, kteréž ustavičně o těhotenství a rození dětí rozmlouvaly a tolik domácích prostředků i tolik pověr a o tolika nešťastných porodech vypravovaly, že mé manželce až ouzko bylo. Pak vždy vzpomínala, co jí tchyně pověděla, a brzy se upokojila.*“ (Salzmann 1837, 12)

Z českých autorů, kteří se filantropisty inspirovali, jmenujme například Bernarda Bolzana, Františka Čupra či Františka Vlastimila Kodyma. Sexuální problematika je však ve výchovných příručkách 19. století zmíněna jen okrajově a v náznacích. Otevřenější informace s tematikou sexuální osvěty lze najít spíše v překladech zahraničních děl. Teolog Aleš Vincenc Pařízek přeložil dílo německého učitele Petera Willauma *Praktické knihy ruční* (1790), ve kterém doporučoval pohlavní výchovu. Domníval se, že zamlčování informací vede k tomu, že děti se samy snaží dopídit informací, mnohdy získají nesprávné vědomosti a uvěří mýtům a nepravdám. „*Chce-li kdo učení to zatajiti, stojí mu na vůli, ale ať dá pozor, aby to zatajení horších následků po sobě netáhlo než vyjevení.*“ (Pařízek 1790, 71–72)

Český lékař a vlastenec Filip Stanislav Kodym přeložil roku 1852 dílo německého lékaře Friedricha Augusta von Ammona s názvem *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*. Vysvětluje ženám pro-

měny těla během těhotenství, popisuje budoucím matkám průběh porodu neboli slehnutí a také, co je čeká v období šestinedělí (Kodym 1852).

Jedním z prvních, kdo u nás otevřel téma sexuální osvěty, byl ale kněz a profesor pražské filosofické fakulty Bernard Bolzano. Při přednáškách se věnoval i běžně tabuizovaným tématům, jedním z takových témat byl probouzející se pohlavní pud u mládeže. Domníval se, že není dobré jej potlačovat, ale neměl by se ani úmyslně probouzet a podporovat. Onanii považoval za zločin a jako preventivní opatření proti této „slabosti“ radil posluchačům pobyt na čerstvém vzduchu, vyváženou stravu a vlasteneckou práci. Sexuální život v rámci uzavřeného manželství pokládal za zcela přirozený, avšak neopomněl připomenout, že by měl být střídmý (Lorenzová 1999).

Další významnou osobností v oblasti sexuální výchovy byl pedagog Antonín Konstantin Víták v díle *Klín mateřský čili Nauka o výchově rodinné, která totíž děti od početí a narození až do čtvrtého roku dětského tělesně a duševně ošetřovati a rozumně vychovávat* (1902) popisoval pohlavní orgány a vysvětloval čtenářům princip početí. Jako jeden z mála českých autorů se věnoval tématu pohlavní výchovy a nezvykle otevřeně popisoval anatomii pohlavního ústrojí.

Ve druhé polovině 19. století vyšla v českém překladu díla švédského lékaře Seveda Ribbinga a italského lékaře Paola Mantegazzy. Tyto publikace přinášely již o trochu otevřenější informace o sexualitě. Profesor Ribbing sepsal na základě svých přednášek *Pohlavní zdravotvědu* (1897), kde již v úvodu píše, že při zveřejňování pociťuje jisté rozpaky, protože o sexuálních tématech není obvyklé mluvit veřejně. Kritizoval, že tištěné příručky pro ženy a pro novomanžele se nikdy pohlavní výchovou nezabývaly. V *Pohlavní zdravotvědě* opisoval proměny dospívajícího těla, zabýval se otázkami pohlavního života mužů, antikoncepce či pohlavních chorob. V jeho přednáškách nechybí také zmínky o tzv. zhoubné neřesti mládeže neboli onanii. Zaměřil se na anatomii pohlavního ústrojí muže i ženy, snažil se vysvětlit princip početí a vyvrátit pověry a mýty s tématem často spojované. Pojednával o pohlavním pudu a pohlavním životě v manželství.

## TÉMATATA SPOJENÁ S POHLAVNÍ OSVĚTOU

Jaká témata spojená s pohlavní osvětou se v příručkách objevovala? Prvotní náznaky lze vyčíst například v populárně-naučných příručkách pro budoucí matky. Najdeme zde popisy ženských pohlavních orgánů, rady týkající se péče o tělo v těhotenství i po porodu. Dalším tématem je dospívání. Odborníci v populárně-naučných publikacích upozorňovali na fyzické i psychické změny v období dospívání a probouzení pohlavního pudu. Například český lékař Josef Pečírka doporučoval mládeži v období dospívání výživnou stravu, tělocvik, volný oděv, dostatek spánku a čerstvý vzduch. Apeľoval na matky, aby „několika vážnými slovy“ poučily dcery o menstruaci (Pečírka 1877, 99–101). V příručkách se od počátku 19. století objevoval apel na základní hygienické návyky a postupně rostl počet příruček obsahujících poučení o důležitosti čistoty. V této souvislosti zmiňují velice často tematizovaný „hřích“ mládeže neboli masturbaci, za jejíž příčinu považují mimo jiné také nedostatečnou hygienu pohlavních orgánů.

V dobových publikacích bylo reflektováno i téma pohlavních nemocí. Zpravidla byla témata spojená s pohlavními chorobami tematizovaná v odborných lékařských knihách, avšak pronikala i do spisů určených laické veřejnosti, zejména ve druhé polovině 19. století. Autoři příruček zmiňují nejčastěji syfilis, kapavku, záňety pohlavních orgánů, nepravdělnou menstruaci, nemoci prostaty, impotenci či již výše zmíněnou onanii. Stručně popisují vznik a průběh nemoci, dále seznamují čtenáře s možnostmi léčby a prevence.

## PŘÍSTUP K SEXUALITĚ VE MĚSTĚ A VE VESNICKÉM PROSTŘEDÍ

Učitelé, rodiče, lékaři i církevní představitelé 19. století se snažili především o to, aby dítě bylo uchráněno témat spojených s sexualitou. Prudérní měšťanská společnost i soudobá normativní literatura požadovaly dítě nevinné a nevědomé v oblasti intimních otázek. Zejména při výchově dívek byla cílem cudnost, nevinnost, zbožnost a neznalost pohlavního života. Přestože některé děti měly možnost vidět příchod sourozence na svět, těhotné

ženy v okolí či páření zvířat, nikdo jim zpravidla nepodal racionální vysvětlení. Na základě dobových příruček si lze vytvořit představu, jak mohl vypadat přístup k sexualitě v městském prostředí. Přestože témata spojená s pohlavním životem, erotikou, sexuálním chováním byla dlouhou dobu na okraji veřejného společenského zájmu, v průběhu 19. století se v populárně-naučných příručkách postupně objevovaly informace o fyziologii pohlavních orgánů, fyzických známkách dospívání či principu počětí. Na vesnicích ale neměli lidé takový přístup k literatuře, mnohdy ani nebyli dostatečně gramotní. Jak tedy vypadal přístup k sexualitě ve venkovském prostředí?

Moravský sběratel folkloru, učitel a publicista Karel Jaroslav Obrátil shromáždil lidové slovní projevy a zvyky, které byly dříve zatajované, protože se týkaly pohlavního pudu a sexuality, byly místy hrubé a vulgární. Jeho poznatky a výsledky pětadvacet let trvajícího sběru lidové slovesnosti bortily obrozeneckou představu idylického a nezkaženého venkova. Obrátil se snažil zmapovat pohlavní život na venkově a lidovou tvorbu s erotickým podtextem a bořil společenská tabu; vydání jeho děl nicméně nebylo jednoduché prosadit. První díly vydal Obrátil soukromě v omezeném počtu 300 výtisku v roce 1932. Byly tištěné v rozsahu 80 stran v podobě sešitů. Nazval své dílo *Kryptadia*; slovo pochází z řečtiny a znamená něco tajného, skrytého. Údajně sbíral lidovou tvorbu tak, že obcházel vesnické hospody a zval na pivo toho, kdo byl ochotný se podělit o kýžené informace (Janiš 2008, 68–69).

Obrátil čerpal převážně z oblasti Moravského Slovácka a Hané. Shromáždil například říkanky, posměšky, hádanky, jarmareční písně, nadávky, české i moravské písničky. V prvním díle stručně seznámil čtenáře s historickým pohledem na sexualitu venkovanů. Výrazové prostředky ponechával autor v nezměněné podobě, mohl tak ukázat venkovské prostředí co nejvíce autenticky. Z Obrátílových poznatků vyplývá, že nahé obnažené tělo vzbuzovalo stud, ženy například kojily s ňadry zakrytými jupkou. Na druhu stranu ale zřejmě dívky dovolovaly mladíkům potmě více než za denního světla: „*Odkryje-li někdo na Slovácku děvče, je to pro ně velkou hanbou. Děvče se*

*zapjří a vypeskuje provinilce, nebo začne studem plakat [...]. Potmě však děvče mlčí jako pěna, at se děje cokoliv.*“ (Obrátil 1999, 5) Sexuální zkušenosti před sňatkem byly na venkově tolerovány, pokud byli dívka s chlapcem již zasnoubeni nebo existovala naděje na příslib manželství. Pohlavní styk mládeže na Slovácku, Hané či Valašsku byl poměrně volný. Hlavní podmínkou bylo, aby jejich pohlavní aktivita nezanechala následky, jinými slovy nemanželské dítě. „Potmě dovolí galánka zase ženichovi všechno. Ani rodiče, ani bratři, ačkoli spí všichni v téže jizbě, neřeknou ani slova.“ (ibid., 18)

K podobnému závěru došel i německý historik Richard van Dülmen (1999, 193), který popisoval „noční zálety“ a předmanželské sexuální zkušenosti zasnoubeného páru ve venkovském prostředí raného novověku. Obrátil uvedl, že pokud došlo k předmanželskému pohlavnímu styku, snažili se chlapci o přerušovanou soulož, lidově říkali „na mlatovni mlátit a před mlatovňu sa vytrásá“. Případně za účelem potratu využívali „zelin“ a jiných přípravků na vyhnání plodu. Obrátil zde dodává, že k potratu často napomáhaly i porodní báby. Mnohdy byly zvědavé a podmínkou pomoci bylo vyzrazení jména otce dítěte. Dívky, které měly nemanželské dítě, se ocitaly na okraji společnosti jako padlé ženy. Dívky ve službě se často stávaly „konkubínami“ hospodáře, což mnohdy skončilo právě nemanželským dítětem. Obrátil se domnívá, že kdyby svobodné matky nebyly vystavené hanbě a společenským posměškům, ubylo by vražd novorozenců.

## ZÁVĚR

V 19. století sice pronikaly i do českých zemí moderní výchovné trendy a pedagogické směry, avšak pohlavní výchova v dnešním slova smyslu ještě neprobíhala. V didaktických příručkách a domácích lékařích najdeme témata, která lze zařadit do rámce pohlavní osvěty. Autoři dobových populárně-naučných příruček popisovali například fyzický vývoj lidského těla, těhotenství a porod, hygienické návyky či rozvíjení „pohlavního pudu“ a somatické změny během dospívání. Avšak o cílené pohlavní výchově ještě hovořit nemůžeme. Zejména ve druhé polovině 19. století se v pub-

likacích objevují myšlenky, že rodiče by s dětmi měli hovořit otevřeně o intimních tématech. Společnost však zároveň chtěla zachovat dítě co nejdéle „nevinné“ a nechtěla způsobit předčasně „probuzení pohlavního pudu“. Existovala obava, aby v dětech odtajněním tabuizovaných témat rodiče nedali záminku k předčasnému zájmu o sexualitu. Odborníci inspirovaní myšlenkami filantropistů se ale domnívali, že pokud bude dítě samostatně hledat informace týkající se pohlavnosti posloucháním starších kamarádů či pověr, bude to mít horší následek než rozumné vysvětlení od rodiče nebo vychovatele. Na přelomu 19. a 20. století se pomalu otevíral prostor pro debaty na dosud tabuizovaná témata, jakými byly například ženská sexualita, nahota, prostituce či plánované rodičovství.

## POUŽITÉ ZDROJE

- Dülmen, Richard. 1999. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)* I. Praha: Argo.
- Janiš, Kamil. 2006. *K historii cílené pohlavní výchovy v období první republiky*. Dostupné z: <https://www.planovanirodiny.cz/sbornik-2006/55-sexualni-vychova-za-prvni-republiky>.
- Janiš, Kamil. 2008. *K. J. Obrátil – Komenský sexuální osvěty*. Ústí nad Orlicí: Oftis.
- Kodym, Filip Stanislav. 1852. *Mladá matka, jak by se před porodem i v šestinedělí zachovati a dítě své v prvním jeho věku ošetřovati měla*. Praha: Pospíšil.
- Lorenzová, Hana. 1999. „Pana dra Bolzana řeči (sexuálně) vzdělávací.“ In *Sex a tabu v české kultuře 19. století*, ed. Václav Petrbock. Praha: Univerzita Karlova.
- Obrátil, Karel Jaroslav. 1999. *Kryptadia, příspěvky ke studiu pohlavního života našeho lidu*. Litomyšl: Paseka.
- Pařízek, Aleš. 1790. *Praktická kniha ruční, pro učitele škol městských i venkovských, v německém jazyku sepsaná od Villauma, nyní pak v češtinu uvedená od Kněze Aleše Pařízka*. Praha: Alžběta Cattichová.
- Pečírka, Josef. 1877. *Domácí lékař, učení o člověku ve stavu zdravém i chorobném*. Praha: Rohlíček a Sievers.
- Quick, Robert Herbert. 1897. *Vychovatelští reformátoři*. Praha: Jan Laichter.
- Ribbing, Seved. 1897. *Pohlavní zdravotní věda: Tři přednášky Seveda Ribbinga*. Praha: Časopis Rozhledy.
- Salzmann, Gotthilf. 1837. *Wogtch Krasil aneb Nawedenj k rozumnému vychování dětí*. Praha: Martin Neureutter.
- Štverák, Vladimír. 1980. *J. B. Basedow a jeho filantropinum*. Praha: SPN.
- Víták, Antonín. 1902. *Klín mateřský čili Nauka o výchově rodinné, kterak totiž děti od početí a narození až do čtvrtého roku dětského tělesně a duševně ošetřovati a rozumně vychovávat*. Praha.